

Прийменникові відмінки як морфологічні варіанти інструментальних синтаксем

Межов О.Г. Прийменникові відмінки як морфологічні варіанти інструментальних синтаксем.

У статті проведено системне дослідження інструментальних синтаксем сучасної української літературної мови на матеріалі різностильових текстів у зв'язку з семантичними і валентними типами предикатів. Описано прийменникові відмінки як морфологічні засоби вираження семантичної категорії інструментальності в елементарних та неелементарних простих реченнях, їх лексичне наповнення. Визначено способи ускладнення інструментальної семантики іншими значеннями. Проаналізовано особливості транспозиції прийменниково-відмінкових форм іменників у семантико-синтаксичну зону орудного відмінка.

Ключові слова: інструментальна синтаксема, предикат, відмінок, прийменник, прийменниково-відмінкова форма.

Межов А.Г. Предложные падежи как морфологические варианты инструментальных синтаксем.

В статье проведено системное исследование инструментальных синтаксем современного украинского литературного языка на материале текстов разных стилей в связи с семантическими и валентными типами предикатов. Описаны предложные падежи как средство выражение семантической категории инструментальности в элементарных и неэлементарных простых предложениях, их лексическое наполнение. Определены средства осложнения инструментальной семантики другими значениями. Проанализированы особенности транспозиции предложно-падежных форм существительных в семантико-синтаксическую зону творительного падежа.

Ключевые слова: инструментальная синтаксема, предикат, падеж, предлог, предложно-падежная форма.

Mezhov A.G. Prepositional cases how the morphological variants of instrumental syntaxem are.

In the article system research of instrumental syntaxem modern literary Ukrainian on material of texts of different styles in connection with the semantic and valency types of predicates. Prepositional cases as morphological facilities of expression of semantic category of instrumental are described in the elementary and unelementary simple sentences, its lexical filling. The methods of complication of instrumental semantics are definite by other meaning. The features of transposition of prepositional-case forms of nouns are analysed in the semantic-syntactical zone of instrumental case.

Keywords: instrumental syntaxema, predicate, case, preposition case.

Функціональний багатоаспектний аналіз мінімальних синтаксичних одиниць є одним з актуальних завдань сучасного мовознавства. У цьому плані потребує ґрунтовного вивчення сукупність інструментальних синтаксем як визначального різновиду субстанціальних компонентів речення. Інструментальна синтаксема є компонентом семантико-синтаксичної структури простого речення. Вона разом із суб'єктом і предикатом формує типи семантично елементарних простих речень української мови, тому без усебічного дослідження цієї мінімальної одиниці не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без цього неможлива побудова викінченої синтаксичної теорії.

У сучасній українській граматиці проблеми семантичної категорії інструментальності (інструментальної синтаксеми) досліджували І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, А.П.Загнітко, М.Я.Плющ, М.В.Мірченко, Т.Є.Масицька та ін., однак спеціальної праці, присвяченої суто морфологічним варіантам інструментальної синтаксеми, немає. Метою пропонованої статті є детальний опис прийменникових відмінків як морфологічних засобів вираження інструментальної синтаксеми в елементарних та ускладнених простих реченнях сучасної української літературної мови; з'ясування впливу семантичних і валентних типів предикатів на прийменниково-відмінкове варіювання категорії інструментальності та її лексичне наповнення; вивчення механізму ускладнення інструментальної синтаксеми іншими субстанціальними значеннями тощо. Дослідження побудовано на реченнєвих конструкціях, дібраних з різностильових текстів сучасної української літературної мови.

Категорія інструментальності реалізується насамперед орудним відмінком як основним морфологічним варіантом інструментальної синтаксеми. У первинній інструментальній семантико-синтаксичній функції орудний виступає непохідною одиницею і ґрунтується на семантико-синтаксичних ознаках субстанціальності, валентного зв'язку з предикатом дії, пасивності і нерозчленованої динамічності.

Порівняно з іншими відмінками орудний у синтаксичній системі сучасної української мови найбільше роз'єднаний на ряд різнорідних відмінків, тобто семантико-синтаксичних функцій. Про аналогічну семантичну розчленованість орудного відмінка в російській мові оригінально висловився О.О.Потебня: „Ми звикли, наприклад, говорити про один орудний відмінок у російській мові, але насправді цей відмінок є не одна граматична категорія, а декілька різних, генетично пов'язаних між собою; власне, у нас декілька відмінків, позначуваних ім'ям орудного” [13:64].

Орудний відмінок є хоча й основним, проте не єдиним морфологічним варіантом інструментальної синтаксеми. У сучасній українській мові сформувалися і продовжують активно утворюватися прийменниково-відмінкові форми іменників для вираження семантико-синтаксичної категорії інструментальності, які становлять абсолютну периферію предметності, замикаючи її й межуючи з адвербіальністю. Як зауважує І.Р. Вихованець, „периферійна позиція речення є точкою перетину і взаємодії орудного відмінка інструментального та сполук «прийменник + відмінок» в інструментальній функції” [3:130].

Прийменникові відмінки, як і орудний, супроводжують основні іменникові синтаксеми (суб'єкт, предикат, об'єкт), а також іноді адресатний компонент, вказуючи, за допомогою чого реалізується дія. Для них характерний такий же слабкий зв'язок з опорним дієсловом. Особливості синтаксичного зв'язку і синтаксичних позицій предикатів, що керують формою орудного відмінка, О.О.Потебня пов'язував з осмисленням загальної теорії предикативності і поняттям про складники предикативної ознаки речення [13:463–466]. Відзначаючи слабкий характер зв'язку опорного дієслова і залежного компонента з інструментальною функцією у формах орудного та прийменниково-відмінкових формах, Р. Мразек підкреслював, що така позиція посилює конкуренцію орудного з прийменниково-відмінковими формами. Сама ж ця периферійна позиція в реченні є такою, де виникають нові прийменники з інструментальною семантикою. А прийменниково-відмінкові форми підкреслюють побічну,

непрямо-опосередковану роль якогось предмета у реалізації дії [11:46]. Периферійність інструментальної семантики зумовлює конкуренцію применниково-відмінкових форм не тільки з орудним відмінком, а й між собою.

У мовознавстві наявні декілька концепцій щодо визначення применника, взаємовідношення його з відмінком, одна з яких – концепція применника як особливого роду морфеми. До такого розуміння наближався у своїх працях і О.О.Потебня [13:278]. В інструментальній позиції применникові відмінки являють собою похідні одиниці, бо є наслідком їх транспозиції в семантико-синтаксичну зону орудного. У результаті такого переміщення повністю або частково нейтралізуються їхні первинні функції. У зв'язку з цим усі применникові відмінки (а це, як правило, місцевий, родовий та знахідний) слід розглядати як лексико-комбінаторні варіанти орудного знаряддя або засобу дії – основного морфологічного варіанта інструментальної синтаксеми. Найчастіше такі форми виступають у придієслівній правобічній валентній позиції речення. Розглянемо детально особливості їх функціонування в семантико-синтаксичній структурі простого речення.

Інструментальні відношення у периферійній позиції речення виражає маловживаний в українській мові применник *по* з місцевим відмінком іменників, що мають спільну сему «засоби передачі і зв'язку»: *телефон, телеграф, селектор, телебачення, радіо, факс* тощо, які валентно сполучаються з предикатами типу *передавати, інформувати, повідомляти, сповіщати, транслювати, викликати, відправляти* і под. Напр.: ***По*** *нашій радіостанції ми передаємо есе літературного критика Євгена Сверстюка "Собор у риштованні"* [15:153]; ***По радіо*** *повідомили, що справу „Алмаз” закрито* [8:237]; *Не пропустіть! Сьогодні транслюватимуть "Стейвена" по телебаченню* [8:123]. Поряд з місцевим відмінком активно вживається орудний, пор.: *Артур Христович передав факсом її чудову фотографію* [8:246]; *Він поклав трубку і телефоном внутрішнього зв'язку викликав чергову машину* [8:328].

Форма *на + місц.в.* або *в+ місц.в* іменників, що є назвами предметів побуту, виражає функцію знаряддя дії при деяких дієсловах конкретної фізичної дії (*терти на тертці, смажити на сковорідці, тушити в каструлі, варити в бідоні, тягнути на крючку, тримати на вилах, обробляти на верстаку, друкувати на машинці, тримати у(на) руках, подавати в тарілці* тощо). Напр.: *Хрін потерти на тертці, після того перемішати з дрібкою солі* [20:134]; *Рибу тушити в каструлі до повної готовності* [20:145]; *Кожен учасник експедиції з хвилюванням тримав у руках знахідку* [15:47]; *Їх треба виховувати, розумієш, треба, зрештою, тримати в руках* [12:136]; *...можна також подавати який небудь джус чи джін з тоніком у високих товстобочих склянках...* [20:235]; *Продати честь нечистому готовий, в собі замкнувши совість на гачку* [5:68]. Аналогічну функцію знаряддя дії може виконувати форма *на + місц.в.* від назв музичних інструментів при дієслові конкретної фізичної дії *грати*, напр.: – *Ех, друже Феодосію, давай навчу тебе грати на скрипці!* [12:59]; *Грали на губних гармошках ... щось німецьке* [6:78]. У подібних випадках ідеться про конкретну дію, а не про кваліфікацію, характеристику суб'єкта, пор.: *Хлопець грає на гітарі* ← *Хлопець – гітарист* (місцевий відмінок тут входить до складу предиката кваліфікаційного стану і втрачає інструментальну функцію).

Форма *на + місц.в.* (рідше *в + місц.в.*) іменників-назв транспортних засобів при локативних предикатах (дієсловах переміщення) типу *їхати, мчати, скакати, летіти, пливти, кататися, везти* виражає семантику засобу дії, ускладнену відтінками просторового значення. Напр.: *Їхали на трамваї до міського парку, там, де сосни пахучо шумлять* [19:156]; *Їду-поїду на бистрім коні Крізь попіл ночі, крізь полум'я днів* [16:213]; *На коні, чорний від пороху, підїхав чотирнадцятирічний Сашко Половець* [22:235]; *... носився з вітром я скажено на коні...* [19:134]; *Ви потихеньку пливтимете на човні і милуватиметеся чудесними краєвидами* [4:140]; *Хлопці везли на санах дівчат* [12:87]. У художніх текстах нерідко простежуємо метафоричні конструкції такого типу: *Верховець на строкатім коні переїхав би листопад...* [16:128]; *Зима підкралась до нас непомітно, підїхала на срібних, льодяних санях і панує на всю по землі* [12:134];

Новий світанок проплива на кораблях багряних... [14:97]. Дифузні просторово-інструментальні відношення є наслідком транспозиції місцевого локативного відмінка у семантико-синтаксичну сферу орудного.

Родовий відмінок для вираження категорії інструментальності використовує лише два прийменники – непохідний *з(із)* та похідний *за допомогою*. Перший вживається при іменниках на позначення різних видів зброї, предметів побуту, які валентно сполучаються з обмеженою групою дієслів типу *стріляти, поцілити, пити, їсти, грати* та ін., напр.: *Мій приятель одвів мене рукою І вистрелив з пістоля, просто вниз* [14:156]; *Арго дозволив собі вистрелити з обрізу у небо* [9:215]; *У багатьох ресторанах прийнято пити вино з келихів* [1:347]; *За ресторанным столиком непристойно пити з пляшки* [1:236]; *...його у дитинстві навчили їсти з ложки, а виделкою він користуватися не вмів* [9:134]; *Вона докоряє Ліхасові за те, що він приховавав від неї правду, ніби не вмів грати з нот* [9:146]. Функція знаряддя дії є вторинною для такого родового відмінка: вона виникла внаслідок нейтралізації просторового значення при його транспозиції.

Похідний прийменник *за допомогою* у сполученні з родовим відмінком, навпаки, виступає у своїй первинній функції: він дає змогу точніше передати характер інструментальних відношень, увиразнюючи допоміжну роль предмета у виконанні дії: *За допомогою комп'ютера можна реалізувати програмоване і проблемне навчання* (З газети); *За допомогою ринку виробники встановлюють тісні зв'язки* (З газети); *У Києві послуги паркування автомобіля в центрі міста тепер можна сплатити за допомогою мобільного телефону* (З газети). Аналогічно в інструментальному значенні можуть уживатися інші похідні прийменники з родовим відмінком: *за посередництвом, через посередництво, за рахунок, коштом, ціною*, напр.: *Жінка повинна відрекомендуватися незнайомому чоловікові за посередництвом третьої особи* [1:189]; *За рахунок коштів, які виділила сільська рада, зробили ремонт дитячого садка* (З газети); *За рахунок зовнішньої торгівлі збагачуються країни* (З газети); *Частина накладу видана коштом гранту Президента України для обдарованої молоді і розповсюджена серед фахівців* (З газети); *Учні здобувають знання ціною наполегливої праці*

(З газети). Деякі сполуки родового з похідними прийменниками (особливо якщо їх лексичне наповнення – віддієслівні іменники) становлять абсолютну периферію інструментальності, замикаючи її й межуючи з адвербіальністю, оскільки значення знаряддя або засобу дії переплітається в них із семантикою способу дії [2:134].

На ґрунті просторової семантики утворилися й конструкції, опорними компонентами у яких виступають дієслова творення, а залежна форма з+род.в. іменника в інструментальній функції виражає назви матеріалів для виготовлення чи утворення чогось, напр.: *Фундамент складали не з глини* [22:238].

Досить широку гаму інструментальних значень передає форма знахідного відмінка з таким прийменниками:

– **в (у)** при дієслівних предикатах типу *брати, бачити, дивитися, грати, дудіти, сурмити, дзвонити, запинати, загортати, кутати, обгортати, хапати*, напр.: *Чубенко подивився в бінокль...* [22:135] (Ю.Яновський); *Олег дудів у дудку аж пізнього вечора* [21:245]; *Як засурмять у сурми, і відгомін іде по всіх Карпатах* [18:69]; *Як почувеш, що дзвонять у дзвони, зразу ж ідеши в церкву* [21:138]; *Вона завжди любила кутати в його кожушину руки* [21:239]; *Бувало, обкутаються в ковдру так, що важко їх помітити* [18:124]; *...баба хапнула у руки свій глек й притулила горловиною до мого вуха* [21:345];

– **на** при дієсловах *брати, бачити, пізнавати, чути, замикати, застібати, нанизувати, пересівати, прив'язувати, спиратися, хапати*, тощо, напр.: *Його брали на руки і підкидали вгору, вітаючи з днем народження* [8:124]; *Вона не змогла побачити на власні очі свого чоловіка* [7:345]; *Він чув на власні вуха розмову татар*[7:259]; *Катря не розраховувала на те, що побачить на очі коханого* [7:237]; *Катре, замкни на ключ двері!* [7:128]; *Вадим застібав на гудзики сукню Олени* [8:67]; *Нанизую на нитку строф слова* [10:68]; *Із літа в осінь Яблуня несла плоди, спираючись на рогачі обвислим віттям* [10:127]; *Бабуся Ганна старанно пересівала муку на сито* (З газети); *Цього пса необхідно прив'язати на ланцюг, а то він покусав людей* (З газети);

– **за** при предикатах типу *купувати, міняти, продавати*, напр.: **Купив** біду **за свої гроші** (Народна творчість); **За очі** тільки яйця **купувати** (Народна творчість); **За гроші не купиш** ні батька, ні матері, ні родини (Народна творчість).

– **через** при дієсловах *передавати, повідомляти, сповіщати, інформувати* на позначення посередництва особи, за допомогою якої можлива дія й досягається результат: *передати через дипломата; повідомити через друзів*; також при предикатах типу *позначати, представляти, визначати, виражати, знаходити, співвідносити*, напр.: *Співвідношення добра і користі, краси й моралі потрібно визначати через усі твори письменника* [15:158];

– **о (об)** при опорних дієсловах *витирати, терти, гострити, точити, розбити*, напр.: *Остюк витирав руки об синє сукно штанів* [22:236]; *А думка все летить, немов на острів Яву, І гострить об граніт Свої пісні-мечі* [19:245]; *І кривавий дзьоб об струни-жили В безкраїм розпачі точив* [19:122]; *Голову розбив я об каміння неба* [19:69];

– **крізь** при дієсловах *дихати, цідити* тощо: *В озерах лежиш під водою, в роті тримаєш очеретину і дихаєш крізь очеретину аж доки пройде поблизу облава* [22:148].

Як свідчать наведені вище приклади реченневих конструкцій, інструментальні значення знахідного прийменникового сформувалися на основі просторових внаслідок його транспозиції в семантико-синтаксичну зону орудного. Ступінь вияву обох значень у такому знахідному в різних конструкціях неоднаковий: у сполученні з одними прийменниками, наприклад *о (об), крізь*, відбувається повна нейтралізація просторової семантики і лише часткове наближення до інструментальної; у поєднанні з іншими, наприклад *в(у)*, простежуються дифузні просторово-інструментальні відношення. Окремі форми, наприклад *через + знах.в.*, набувають здатності максимально виражати інструментальну семантику, конкуруючи з орудним відмінком: *Свою тугу за прекрасним душа почала переливати через сопілку у Всесвіт* [8:149]; *М'ясо потрібно перекрутити через м'ясорубку* [20:243].

Конструкції з прийменниково-відмінковими формами у функції знаряддя або засобу дії здебільшого можна перетворити на синонімічні з орудним

інструментальним відмінком, пор.: *Хлоці везли на санях дівчат* [12:67] і *Хлоці везли саньми дівчат*.

Отже, прийменниково-відмінкові форми як морфологічні засоби вираження інструментальної синтаксеми представлені в сучасній українській мові досить розгалужено. Деякі з них спеціалізовані на вираженні інструментальності, інші повністю або частково втрачають свою первинну просторову функцію і набувають вторинної інструментальної, виступаючи лексико-комбінаторними варіантами орудного відмінка, а ще якісь, наприклад сполуки похідних прийменників з родовим відмінком віддієслівних іменників, становлять абсолютну периферію інструментальності, замикаючи її й межуючи з адвербіальністю. Перспективним у цьому напрямку є вивчення також формально-синтаксичних і комунікативних варіантів інструментальної синтаксеми.

Література

1. Афанасьєв І.М. Діловий етикет / І.М.Афанасьєв. – К.: Довіра, 2003. – 563с.
2. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови / І.Р.Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 286с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р.Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
4. Вишня Остап. Твори: у 5 т. / Остап Вишня. – К.: Дніпро, 1975. Т. 5. – 1975. – 384 с.
5. Гей В.С. Краплі на листі: Поезії / В.С.Гей. — К.: Рад. письменник, 1987. – 93с.
6. Довженко О.П. Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник. (1941 – 1956) / О.П. Довженко. – К.: Дніпро, 2001. – 512 с.
7. Іваничук Р.І. Твори: В 3т. / Р.І.Іваничук. – К.: Дніпро, 1988. Т.1.: Черлене вино. Манускрипт з вулиці Руської. Мальви: Романи. – 1988. – 616с.
8. Кашин В.Л. Кривавий блиск алмазів: Роман /В.Л.Кашин. – К.: Дніпро, 1992. – 380 с.
9. Кун М.А. Легенди і міфи Давньої Греції / М.А.Кун. – К.: Академія, 2005. – 328 с.

- 10.Махонюк А.С. Осінній сонях. Поезії / А.С.Махонюк. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2002. – 60 с.
- 11.Мразек Р. Синтаксис русского творительного: структурно-сравнительные исследования / Р.Мразек. – Прага: Stat. ped. nakl., 1964. – 285 с.
- 12.Пономаренко Л.К. Дерево облич: Повість / Л. К. Пономаренко. – К: Дніпро, 1999. – 342 с.
- 13.Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А.Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958. Т.1/2. – 1958. – 536с.
- 14.Рильський М.Т. Жага: Вибрані твори / М.Т. Рильський. – К.: Дніпро, 1967. – 255 с.
- 15.Сверстюк Є. На хвилях „Свобод”. Короткі есеї / Євген Сверстюк. – Луцьк: ВМА „Терен”, 2004. – 256 с.
- 16.Свідзинський В.Ю. Поезії / В.Ю.Свідзинський. – Луцьк: РВВ „Вежа” ВНУ ім. Лесі Українки, 2003. – 398с.
- 17.Середюк О.М. Скарбниця історії Волині: історико-краєзнавчий нарис / О.М.Середюк. – Луцьк: Надстир’я, 1998. – 124с.
- 18.Скуратівський В. Березина / Василь Скуратівський. – К.: Рад. письменник, 1988. – 278 с.
- 19.Сосюра В.М. Вибрані твори: в 2 т. / В.М. Сосюра. – К.: Наук. думка. – 2000. Т. 1. – 2000. – 648 с.
- 20.Цвек Д.Я. У будні і свята / Д.Я.Цвек. – Львів: Каменяр, 1993. – 320с.
- 21.Федорів Р. Скрипка, що грає тисячу літ / Роман Федорів. – Львів: Червона калина, 1991. – 390с.
- 22.Яновський Ю. Твори: в 5 т. / Юрій Яновський. – К.: Дніпро, 1982. Т. 1. – 1982. – 533 с.